

מניצני האסכולה הספרדית בפרשנות המקרא

קטעים מפירוש שמואל אי' לרבי יהודה חיוג

נאסר בסל

כידוע, מפעלו של יהודה חיוג¹ חולל מהפכה בתולדות הדקדוק העברי, שכן הוא הציג לראשונה תורה דקדוקית מושלמת שיסודה בשיטה אחידה.² במרכז תורה זו עומדת התפיסה, שאין שורש עברי הבנוי מפחות משלוש אותיות,³ תפיסה שהחליפה את השיטה הרואה באות שורש רק את זו היציבה בכל הנטייה.⁴ חיוג גילה את החוקיות הפונטית שבהתנהגות ההגאים החלשים (=אהו"י) ועשה את השורש העברי למושג מורפולוגי שלם, אשר מאפשר תרגילים מורפולוגיים בבנייה ובניתוח של צורות משורשים עלולים לפי דגמי משקלים מן פע"ל.⁵

כשחיבר חיוג את ספרו הרביעי והאחרון, 'כתאב אלג'תף',⁶ שהוא ספר פרשנות לשמונת ספרי הנביאים, הוא החיל על פרשנות המקרא את יסודות תורתו החדשה. כך היה ספר זה לספר הפרשנות הראשון שיסודו פרשנות פילולוגית, ובכך הוא מתווה דרך חדשה בפרשנות המקרא. החיבור, כנראה, לא הושלם⁷ ולא ידוע לנו על תרגום עברי שלו.

לצערנו, על-אף חשיבותו של החיבור הוא לא נודע לפרשנים ולמדקדקים של ימי הביניים – כמובן חוץ מן ר' יצחק בן שמואל הספרדי אלכנזי⁸ (1050 בקירוב – 1130 בקירוב) – אפילו לא ליונה אבן ג'נאח, גדול ממשיכיו וגדול מפרשיו של חיוג.⁹

פירוט ההפניות הביבליוגרפיות – בסוף המאמר.

- 1 לספריו, ראה למשל, בסל, השלמה, עמ' 131, הערה 1.
- 2 לתיאור תורה זו ראה בסל, חיוג.
- 3 ל"מ, עמ' 21, שו" 3-4: לא יכון פעל מן אלאפעאל עלי אקל מן תלאתה אחרף.
- 4 על שיטה זו ראה, למשל, א' גולדנברג, 'עיונים באגרון לרב סעדיה גאון', לשוננו לו (תשל"ב-תשל"ג), עמ' 275; 'לוח הנטייה העברי הראשון', לשוננו, מג (תשל"ט), עמ' 86.
- 5 ראה ג' גולדנברג, 'על השוכן החלק והשורש העברי', לשוננו מד (תש"ס), עמ' 289.
- 6 לקריאה זו ולאפשרות של קריאה אחרת, ראה בסל, השלמה, עמ' 132-133.
- 7 ראה שם, עמ' 132-131.
- 8 על האיש ועל מפעלו ראה למשל, סימון, עמ' 171-178; גרינברג, עמ' 43-46.
- 9 ראה בסל, השלמה, עמ' 132. למסקנה זו הגיע לפניי אברמסון, נתף, עמ' 229-230.

נויבאואר¹⁰ היה הראשון ששם לב ליצירה זו. אחר-כך פרסמו א' הרכבי, פ' קוקובצוב, נ' אלוני, ש' אברמסון וא' אלדר קטעים מן החיבור שנמצאים בספריות שונות בעולם.¹¹

עד עתה נתפרסמו מן החיבור הקטעים האלה: ההקדמה; יהושע א, א-ו; שופטים ט, י; שמואל ב' א, כג - כד, י; מלכים א' א, א; ו' לה - כא, כה; ישעיהו א, כ - ח, ח; טז, ז - כט, טו; מד, ד - מט, טו; ירמיהו כה, כט - מו, כג; מתי, ט - נב, כג; יח' א, א - יח, יב; כא, יב - יט; כט, ז - מו, ו; מלאכי ג, ג - יד וחתימת החיבור.¹² במאמר צנוע זה מתכוון אני לפרסם קטעים מפירושו של חיוג' לשמואל א'.

ב

בקיץ תשנ"ד, אגב חיפושיי אחרי כתבי-יד נוספים ל'כתאב אלִנְתָף' במכון לתצלומי כתבי היד העבריים שליד בית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, עיינתי בקטלוג, שהכין הרכבי לאוסף פירקוביץ' השני, סדרה ראשונה.¹³ במיוחד משך את תשומת לבי כתב-יד של פירוש לספר שמואל א', שיוחס, בטעות, לעלי בן ישראל, וסימנו: Firk. II, Evr.-Arab. I 3362. לשמחתי הרבה, מצאתי כבר בעמוד הראשון מובאה מתחילת 'כתאב אללין'¹⁴ של חיוג'. בחיפוש בדפים הנוספים מצאתי מובאות בשם חיוג' שאינן מצויות בל"מ. מכאן הסקתי שהן מן 'כתאב אלנְתָף' לשמואל א'.¹⁵

העיון הראשוני בכתב-היד הזה הראה דמיון בינו לבין כתב-יד המוזיאון הבריטי (B. L. Or. 2388),¹⁶ המכיל פירוש של רבי יצחק בן שמואל הספרדי לשמואל ב'. כשהשווייתי ביניהם עלה בבירור ומעל לכל ספק, ששני כתב-היד הם שני חלקים

10 A. Neubauer, 'Notice sur la lexicographie hébraïque', *JA*, 20 (1862), p. 222

11 לסקירה קצרה על פרסומים אלו, ראה בסל, השלמה, עמ' 131.

12 אני מכין לדפוס מהדורה מדעית לכל קטעי הספר שבידינו בלוויית תרגום עברי ופירוש. מהדורה זו תכיל, כמובן, גם מבוא מקיף ובו אבליט, בעיקר, את החידושים שבחיבור בהשוואה לספרי הדקדוק של חיוג'. סקירה מקפת על פרסומים אלו ועל כתבי היד של 'כתאב אלנְתָף' תבוא בספרי הנ"ל, § 1, 4.

13 הקטלוג כתוב במקורו ברוסית ותורגם במכון הנ"ל לעברית.

14 פקד קאל פיה אלאסתאד אבי זכריא יחיי פי אבתאד כתאבה פי אללגה פי [] אולה אבתאד חרוף אללין ואלמד ... (=וכבר אמר בו המורה אבו זכריא יחיי בתחילת ספרו בלשון ב [] ראשיתו תחילת אותיות הנוח והמשך ...). הקטע המצוטט בכתב-היד מקביל לל"מ, עמ' 9, שר' 18 - שר' 20; עמ' 10, שר' 4 - שר' 6.

15 לאחר זמן התברר לי, שכבר קדמוני בויהוי כתב-היד. לענין זה ראה למשל, מאן א', עמ' 388; סימן, עמ' 173.

16 לתיאור כתב-יד זה, ראה: מרגוליות, ריב"ש, עמ' 385-403; קטלוג, א', מס' 167, עמ' 125-128.

של אותו הפירוש, ואף נכתבו באותה היד. בשניהם 27 שורות בכל עמוד והם כתובים בכתב מזרחי רבני.

זאת ועוד: שיטת שני הפירושים ומכנם שווים לגמרי, נזכרים בהם, כמעט, אותם המקורות¹⁷ ודרך ההבאה מ'כתאב אלנתף' שווה אף היא, שכן בשני כתבי-היד נזכר חיוג' בשמו הערבי: אבו זכריא יחיי.

מכתבי-יד זה למדים אנו על שם נוסף לחיבור, 18 והוא כתאב נכת אלתמניה (=ספר העיונים בשמונה).¹⁹ שם נוסף זה נוגע לתוכן החיבור – עיונים בבעיות נבחרות משמונת ספרי הנביאים, ומכאן אף עולה ההוכחה, שחיוג' כתב פירוש לכל שמונת ספרי הנביאים.²⁰

ג

מקורותיו של ריב"ש רבים מאוד, ואנו נסקור אותם לפי סדרם הכרונולוגי, אך לא ייזכרו כאן כמובן, המובאות מן 'כתאב אלנתף':

א. התרגום הארמי: אלתרגום (ב ע"א, שו' 17; ב ע"ב, שו' 7; ג ע"ב, שו' 20 ועוד).

ב. לשון חכמים: לגה אלמשנה (ט ע"א, שו' 14); אלמשנה (סו ע"ב, שו' 19); אלמשנה ואלתוספה ואלתלמוד (סז ע"א, שו' 22; תלמוד - יד ע"א, שו' 5); לגה אלחכמים (יג ע"ב, שו' 27; יד ע"א, שו' 5; כה ע"ב, שו' 10 ועוד); אלחכמ/אלחכמים (טז ע"א, שו' 1; ע ע"א, שו' 4; עד ע"א, שו' 3 ועוד); אלאלון (כו ע"ב, שו' 4).

ג. רס"ג: רבנו סעדיה גאון (מא ע"ב, שו' 21; סט ע"ב, שו' 8; ע ע"ב, שו' 6 ועוד); ראס אלמתובה אלפיומי (סח ע"א, שו' 3).

ד. שמואל בן חפני (סז ע"א שו' 7, 18; סט ע"ב, שו' 6, 10, 12 ועוד); ר' שמואל (עא ע"א, שו' 2).

ה. רב האי גאון: רבנו האי (עב ע"א, שו' 3; עג ע"ב, שו' 16).

17 ראה, להלן, ג.

18 דף לג ע"ב, שו' 19-20.

19 نکت בערבית نکت (=נקודות), כלומר, נקודות לעיון או עיונים, ונראה לי שכן צריך לתרגמו לעברית. כי הכוונה בו, כמסתבר, דיונים בבעיות נבחרות.

20 השם הזה נזכר בגרסה אחרת בתוך רשימות חיבורים עתיקים, שפרסם ש' אסף ('רשימות ספרים עתיקות', קרית ספר יח (תש"א-תש"ב), עמ' 272-281: גזו נכת אלנביאים לחיוג'. במבוא למדורה שאני מכין כעת ל'כתאב אלנתף' (ר' לעיל הערה 12) ארחיב את הדיון במונח 'נכת' הן כשם לחיבורים עבריים והן כשם לחיבורים ערביים.

ו. ריב"ג': צאחב אלמסתלהק (ט ע"ב, שר' 11, 17; נג ע"א, שר' 1); צאחב כתאב אללמע (טו ע"ב, שר' 14-15; כג ע"א, שר' 5; לב ע"ב, שר' 9 ועוד); צאחב אלאצול (ג ע"ב, שר' 18, 22; ו ע"א, שר' 12; ט ע"א, שר' 13 ועוד).

ז. ר' שמואל הנגיד: צאחב רסאיל אלרפאק (ט ע"ב, שר' 17).

ח. ר' יהודה אבן בלעם: בדרך-כלל, ר' יהודה (ה ע"א, שר' 7; ז ע"א, שר' 9; ח ע"א, שר' 11 ועוד הרבה). ומן הראוי להזכיר גם את שתי אלו: וקאל פיה ר' יהודה פי כתאב אלתרגיח (ג ע"א, שר' 11-12); ר' יהודה בן בלעם זכר לבר פי נכת אלארבעה ועשרין אלתי לה (טו ע"א, שר' 9).

ט. נתן בן יחיאל: צאחב אלערוך (יד ע"א, שר' 15); נסכה אלערוך אלדי ענדי (מה ע"ב, שר' 11).

י. משה בן יוסף פֶּשְׁפִּיל: רבנו מסה בן פֶּשְׁפִּיל (סז ע"א, שר' 3); משה בן יוסף (שם, שר' 6, 21).

יא. הזכרות אנונימיות: אלמפסרין (ט ע"ב, שר' 5; יא ע"א, שר' 6; כב ע"ב, שר' 4 ועוד); בעץ אלמפסרין (כה ע"א, שר' 1; נא ע"א, שר' 9); אכר (יא ע"א, שר' 9, 13, 16, 22); מֶפְסֵר אכר (סא ע"א, שר' 23); ופסרה בעצהם (כ ע"א, שר' 19; מא ע"א, שר' 14-15; מד ע"א, שר' 11 ועוד); בעץ אלדקדוקיין (כד ע"א, שר' 15; עד ע"ב, שר' 4-5).

מפירוש זה של ספר שמואל א' למדים אנו, שריב"ש חיבר פירוש לספר יהושע: (א) מ ע"ב, שר' 12: תפסיר לפטה קעילה קד קלתה פי צדר ספר יהושע (=פירוש תיבת קעילה (ש"א כג, ב ועוד) כבר הגדתיו בתחילת ספר יהושע); (ב) שם, שר' 17: וקד אוצחת דלך נעמא פי צדר ספר יהושע (=וכבר ביארתי זאת היטב בתחילת ספר יהושע).

ראוי לציין כאן, שכאשר מביא ריב"ש מדברי חיוג' שבספרי הדקדוק (=ל"מ) הוא מכנהו אלאסתאד (למשל, א ע"א, שר' 10; ב ע"ב, שר' 20), וכאשר הוא מביא מדבריו שבינתף הוא מזכירו בשמו המלא אבו זכריא יחיי, אך יש שהמובאה מן ה'נתף' וחיוג' מכונה אבו זכריא וגם אלאסתאד (יד ע"א, שר' 24-25), ויש שריב"ש מביא מל"מ ומכנה את חיוג' אבו זכריא (עד ע"ב, שר' 11).

21 יהודי אנדלוסי, שחי בסוף ימיו בעכו ומת בה (ר' מאן א', עמ' 386-393). ריב"ש ביקר אצלו והביא מפירושו לשמואל א', שבו הוא תוקף את שמואל בן חפני (סז ע"א, שר' 6): הו תעליק טפרת בה ונאנא באלשאם פי מדינה עכא והו מנסוב אלי רגל פאצל מן אהל אלאנדולס יסמא רבנו מסה בן פֶּשְׁפִּיל רצי אללה ענה סכן בעכא ומאת בהא. וכאן לה תעליק כביר ואטלאע ואפר פי אלעלום אלפלספיא וכאן מסתצלע פי אלעבראני ואללגה (=הוא ביאור שהשגתי אותו, כשהייתי בארץ-ישראל בעיר עכו, והוא מיוחס לאיש מצרין מאנשי אנדלוס הנקרא רבנו משה בן כשכיל, רצון אלהים עליו, שגר בעכו ומת בה. והיה לו פירוש גדול ובקיאות מרובה במדעי הפילוסופיה, והייתה לו ידיעה רחבה בעברית ובלשון).

לעתים מצאנו, שבסוף מובאה ממקור כלשהו אומר ריב"ש: אלי הנא כלאמה (=עד כאן דבריו), כלומר, סוף ציטוט, והדבר מעיד, כנראה, על דיוקו בציטוט. במובאות מדבריו חיוג' הוא אומר זאת פעמיים (נח ע"א, שו' 14; סב ע"ב, שו' 6).

ד

בכתב היד 77 דפים, בו חסרים בתחילתו באמצעו ובסופו ושמונת הדפים הראשונים פגומים בחלקם העליון.

בתעתיק העברי לאותיות הערביות יש נקודות מבחינות כמעט דרך קבע על האותיות האלה: ג (=ج), ז (=ض), ט (=ط), אך הן אינן מסומנות על האותיות ד (=د), ז (=ذ), ועל ת (=ت), ואולם מצאנו, פעם אחת: אלת'לה (א ע"ב, שו' 20).

ה"א המציינת תא מרבוטה בערבית באה, בדרך-כלל, בלי סימן מבחין מעליה, אך לעתים מצאנו מעליה נקודה אחת, במיוחד, כאשר המילה משמשת כצורת נסמך, כי הה"א הגויה כתי"ו: אצאפה בעץ (יב ע"א, שו' 3); מצלחה פלסטין (יג ע"א, שו' 2); שגרה אלרמאן (שם, שו' 8).

לעתים מתחלפת ז (=ض) ב'ט' (=ط), למשל, הנצ'ר (=תסתכל) במקום תנצ'ר (ה ע"ב, שו' 18).

במקרים מעטים מצויה בכה"י אלף פאצלה, למשל כתבוא (א ע"א, שו' 20); פשרעוא וקאתלוא (ח ע"א, שו' 13); ותראסלוא (לו ע"ב, שו' 10).

במקום שדה ביו"ד מצאנו בדרך-כלל שני יו"דין, למשל, ביי'ן (ד ע"א, שו' 5); וציירה (כ ע"ב, שו' 6); טייב (לב ע"ב, שו' 24) ועוד הרבה. הניקוד העברי חלקי ובלי שיטה; הניקוד הערבי מרובה מאוד.

קטעי המקור, התרגום לעברית והביאור

3ב ש"א ב, יט. והעלתה לו. קאל פיה אבו זכריא אנה מן אלבניה אלתקילה אעני העלה.

תרגום: והעלתה²² לו. אמר בו אבו זכריא, שהוא מן הבניין הכבד, דהיינו, העלה (במ' ה, ג ועוד).

14א ש"א יד, ה. השן האחד מצוק מצפון. ופסר אבו זכריא מצוק מלתבת קאל והו מן מצוקי ארץ.

תרגום: הַשֵּׁן הָאֶחָד מְצוּק מְצוּק. ופירש אבו זכריא מְצוּק מְצוּק (= יציב), ואמר: והוא מן מְצוּקֵי אֶרֶץ (ש"א ב, ח).²³

21 ש"א יח, כג. הנקלה. קאל אבו זכריא יחיי הדה אלהא ללתעגב וליס הי [לל] מערפה. ואללפטא מצדר מתל על נקלה.

תרגום: הַנְּקֵלָה. אמר אבו זכריא יחיי: הה"א הזאת היא לתמיהה ואין היא ליידוע.²⁴ והמילה היא מקור, כמו על נְקֵלָה (יר' ו, יד; ח, יא).

22 ש"א יט, ב. השמר נא בכקר. קאל פיה אבו זכריא יחיי אעלם אן לפטָה השמר אדא כאן אלטעם פי אלשין פהו מן אלאחתראס ואלתחפֵט ודאא כאן אלטעם פי אלמים פהו מן אלהדו ואלקראר מתל השמר והשקט אלטעם פי אלמים. והו משתק מן שמרים מְמָחִים.

תרגום: הַשְּׁמֵר נָא בְּבִקְר. אמר בו אבו זכריא יחיי: דע שתיבת 'השמר' אם הטעם בשי"ן, הריהי מ־<לשון> ההישמרות והזהירות. ואם הטעם במ"ם, הריהי מ־<לשון> השקט והרגיעה, כמו הַשְּׁמֵר וְהַשְּׁקֵט (יש' ז, ד) – הטעם במ"ם, והוא נגזר מן שְׁמָרִים שְׁמָנִים מְמָחִים (יש' כה, ו).²⁵

23 ש"א כ, יד. ולא אם עודני חי. קאל אבו זכריא יחיי פי אכר ספר מלכים מן כתאב נכת אלמתניה. קולה ולא עם עודני חי מְגֵהוּלָא" לא יערף מא ירד בה חתי יכרדה במא ילל עלי אלמראד. ולא תעשה עמדי חסד ייי ומעני ולא פי הדא אלמוצע הלא²⁶ וכתירא" מא יפעלון הדא. ידכרון שיא" מְגֵהוּלָא תם יכררה ליאתו בתפסידה וכברה והו מן פציה נטקהם. ומתלה כי הנה איביך ייי מְגֵהוּלָא". תם פסרה פי אלתכריר במא דל עלי מראדה כי הנה איביך יאכדו. וכתיר מתל הדא לא אחציה כתרה.

תרגום: וְלֹא אִם עוֹדְנִי חַי. אמר אבו זכריא יחיי בסוף ספר מלכים מספר נכת אלמתניה²⁷ (= עיונים בשמונה): אמרו וְלֹא אִם עוֹדְנִי חַי (שם, שם) הוא סתום, ואין יודעים מה רוצה בו, עד אשר הוא חוזר עליו בלוויית מה שמלמד על הכוונה,

23 לפני שהביא את דברי חיוג', ציין ריב"ש, שמשמעות מְצוּק (ש"א יד, ה) היא מצבוב (= יצוק), ושיעורה מרָצָק מן 'יצק', שהוא הפוך, כלומר, בשיכול האותיות צד"י-י"ו (= 'יצוק'). ריב"ש אף מציין, במפורש, שחיוג' אינו רואה כאן שיכול אותיות השורש = ולא יעתקד פיה אלאסתאד אנה מקלוב מן 'צָק'. כלומר, כך נראה לנו, סבר חיוג' ששורש מְצוּק, מצוּקֵי הוא 'צוק'. ריב"ג, אצול, 'מצק' סבר ששורשה הוא 'מצק': פי معنى (=במשמעות) 'עמודי ארץ' וכמוהו פרחון בערך 'מצק'.

24 חיוג' רואה לבאר זאת, משום שניקוד הה"א בפתח כניקוד ה"א הידיעה.

25 על-פי פירוש זה (ר' גם פירושו ליש' ז, ד – קרקובצוב, עמ' 16) מבחין הטעם בין 'שמר', הפועל הדנומינאטיבי לבין הפועל הרגיל 'שמר'. גם דב"א ב', עמ' 686, שו" 131-139, מבחין בין שתי צורות אלו לפי מקום הטעם ומוכיר, שיש מפרשים את הַשְּׁמֵר (יש' ז, ד) על-פי שְׁמָרִים (יר' מח, יא) ועוד. כך מפרשים אדונים, מס' 121, עמ' 42; ריב"ג, אצול, 'שמר'; אבן בלעם, ישעיהו, עמ' 54; ש' אברמסון, שלושה ספרים של רבי יהודה בן בלעם, ירושלים (1975), עמ' 185; ראב"ע ורד"ק בפירושה לפסוקנו.

26 ככה"י יש כתם על האל"ף, אך ניתן לקרוא אותה בכירור.

27 לשם הזה ראה לעיל, במבוא ב'.

<והוא> וְלֹא-תַעֲשֶׂה עִמָּדֵי חֶסֶד יְהוָה (שם, שם). ומשמעות 'ולא' במקום הזה היא 'הלוא',²⁸ ועושים זאת הרבה. מזכירים דבר סתום ואחר-כך חוזרים עליו, כדי להביא את פירושו ועניינו, והוא מדיבורם הצח. וכמוהו: פִּי הִנֵּה אֲכִיפָה יְהִנֶּה (תה' צב, י') סתום. אחר-כך, פירושו על-ידי חזרה עליו בלוויית מה שמלמד על כוונתו: פִּי-הִנֵּה אֲכִיפָה יֵאָבְדוּ (שם, שם). ורבים כמו זה, שאינני יכול למנות אותם מבחינת כמותם.²⁹

45ב ש"א כג, כו. עטרים אל דוד ואל אנשיו. קאל פיה אבו זכריא יחיי אן תפסיר עטרים, סובבים. אי מְחִיטִין בדוד ורגאלה מתל אלתאג אלדי יחיט באלראס. תרגום: עֲטָרִים אֶל דָּוִד וְאֶל אֲנָשָׁיו. אמר בו אבו זכריא יחיי, שפירוש עֲטָרִים הוא סוּבְבִים (מ"א ז, כד ועוד), כלומר מקיפים את דוד ואת אנשיו כמו העטרה, אשר מקיפה את הראש.³⁰

52ב ש"א כה, יד. ויעט בהם. קאל אבו זכריא יחיי. קאל פי ויעט בהם מן עטה מתל עשה ועשה ולם אגד לה מעני.

תרגום: וַיַּעַט בָּהֶם. אמר אבו זכריא יחיי: אמרו ב'נִיעַט בָּהֶם', שהוא מן עֲטָה³¹ (יר' מג, יב - וְעָטָה), כמו עֲשָׂה (בר' א, לא ועוד), וְעִשָׂה (שם' לו, א ועוד), ולא מצאתי את משמעותו.

55א ש"א כה, כב. כה יעשה אלהים לאיבי דוד. וקאל אבו זכריא יחיי אמא אן תכון הדה אלימין באלדעא עלי נפסה באלסו וחמל דלך כנאיה עלי אעדאיה תנזיאה לנפסה מן שתמהא כאלקאיל פעל אללה באעדאי כדי וכדי והו יריד

28 כלומר, 'ולא' (=הלוא) תעשה עמדי חסד' משלימה וכך מבארת את 'ולא אם עודני חי' שלפניה. ת"י: וְלֹא מִלּוּלֵית. רש"י לפסוק: 'ולא' - לשון בקשה ורד"ק לפסוק: 'לא אשאל ממך אם עודני חי ... שלא תעשה חסד ה' עמדי'.

29 כלומר, זהו עניין סגנוני בלשון המקרא.

30 פירושו של חיוג' מתאים כאן למנחם, 'כתר, עמ' *225: 'לשון הקפה'; 'עטר, עמ' *280: 'כתר ונזר, וכמוהו רד"ק ורש"י לפסוק. דב"א ב', עמ' 387-388, משיג על מי ססבר, שמשמעות עֲטָרִים אֶל דָּוִד היא דארו חולהם מתל אלתאג מן עטרה (=הקיפו אותם כמו כתר <והוא> מן עטרה) וטוען, שהוא ארמית ומשמעותו זאילין אלי דוד (=סרים אל דוד) על פי אף הַבְּמוֹת לֹא קָרוּ (מ"א כב, מד ועוד), שתורגם 'לא עֲטָרוּ' (והשר התרגום לדה"ב כ, לג). כדב"א אף ריב"ג, אצול 'עטר' ופרחון, 'עטר'.

31 זו מילה מוקשה, שנחלקו בפירושה. לכן, כך נראה לי, לא הביע חיוג' את דעתו בעניין שורשה, אלא הביא דעות של אחרים בהבאה אנונימית בלבד. ואחר-כך הוא אומר, במפורש, שאינו יודע את משמעותה. ריב"ש מביא בהמשך לדברי חיוג' את דעת ריב"ג, מסתלחק, 'עיש', עמ' 96, ואת דעת אבן בלעם בפירושו לפסוק, שגרסו, כי שורש התיבה הוא עלול העיין (=עיש') בגלל הקמץ ביד"ר. ריב"ג' מוסיף (שם, שם), שהוא קרוב במשמעותו לצורת עִיט (יש' מו, יא ועוד), וכך פרחון, 'עיש': 'הפריחם וגירשם מעליר' ורש"י ורד"ק, בפירושם לפסוק, על-פי המדרש: 'אפרחינן במלים', והכוונה: הבריחם מפניו בדבריו, כעיש המבריח ציפורים. ת"י: וְקָץ (=ומאס), וכך דב"א ב', עמ' 386, שו' 18-19: קלק מנחם וצָגַר ואסתתקלהם (=היה מודאג מהם ונמאסו עליו). דב"א מביא גם בשם 'יש אומרים', שמשמעותו קיללם (=סבהם). מנחם, 'עט', החמישית, עמ' *280: 'כמו ויגער בהם לפי ענינו'. כנראה, פירש על-פי הערבית עֲטָ.

נפסה: ואמא אן תכוון הדה אלימין באלדעא באלכיר לאעדאיה אד כיר אעדאיה ממא יסוה הו.

תרגום: פה יעשה אלהים לאיבי נוד. ואמר אבו זכריא יחיי: או שהשבעה הזאת היא איחול הרע לעצמו וייחוסה על-ידי כינוי לאויביו כדי להרחיק את עצמו מן הקללה, כמי שאומר: 'כה יעשה אלהים לאויבי', כשהוא מתכוון לעצמו. ואו שהשבעה הזאת היא איחול הברכה לאויביו, שכן ברכת אויביו היא ממה שמרע לו.³²

57 ש"א כה, כז. אשר הביא שפחתך. קאל אבו זכריא יחיי פי קול אלנץ. אשר הביא שפחתך גא אלפעל אלמקדם עלי לפט אלמדכיר והו לתאנית. ולעל דלך לא יגוז אלא אדא תקדם אלפעל כאצה עלי מא יגוז פי לגה אלערכ לאן אלערכ תגיו אן תקול פי סעה לגתהא קאל אלמראה פעל אלמראה אדא תקדם אלפעל כאצה.

תרגום: אשר הביא שפחתך. אמר אבו זכריא יחיי בדבר הנוסח אשר הביא שפחתך: בא הפועל המקדים בצורת זכר והוא לנקה. וואלי זה לא ייתכן אלא אם מקדים הפועל <לשם>, במיוחד, על פי מה שמותר בלשון הערבים, שכן מתירים הערבים לומר, בשל רוחב לשונם, קאל אלמראה (=אמר האישה), פעל אלמראה (עשה האישה), כאשר מקדים הפועל <לשם>, ³⁴ במיוחד.³⁵

57 ש"א כה, כט. והיתה נפש אדני צרורה וגו' ... ואת נפש איביך וגו'. וקאל פי דלך אבו זכריא יחיי הדא עלי עאדאת אלנאס פי חפט אלשי וציאנתה פאנהם אדא אראדו חפט אלשי וצונה מן אלפאת צרוה פי צרה ורבטוה וגעלוה פי אלצנאדיק ודא אראדו אלמבאלגה פי רמי אלשי ואבעאדה ותלאפה געלוה פי

32 כלומר, בין הוא מאחל רע בין מאחל טוב לאויביו הוא מתכוון לעצמו ותולה זאת באחרים. כך גם אכן בלעם בפירושו לפסוק, כפי שמצטטו ריב"ש אחרי הביאו את דברי חיוג. נראה לנו, שדברי חז"ל 'כאדם שמקלל את עצמו ותולה קללתו באחרים' (סנהדרין קו ע"א) שימשו יסוד להסברו של חיוג. ריב"ג, רקמה, עמ' שיא, מביא פסוק זה בשער 'ממה שנאמר במלה והחפץ בה זולתה'. כלומר, כוונתו 'לדרד עצמו ולא לאויביו.

33 לפני דברי חיוג, מביא ריב"ש את דעתו שלו, שנחסרה כאן מילת 'נער', כלומר 'הביא נער שפחתך', וכמוהו סובר רד"ק בפירושו לפסוק. ואחרי שמסר את דברי חיוג, מסר את דעת אבן בלעם, שלפיה חסרה היא בצורת 'הביא' (=הביאה), וכך ת"י: דאָתִיאָת (שהביאה) והמסורה אומרת עליו: 'ל' לשון נקבה', וכך ריב"ג, רקמה, עמ' ריב. ובעמ' שפד מובא מקרא זה עם מקראות אחרים, 'שנהגו בו הנקבה מנהג הזכר'.

34 ההשלמה הכרחית לפי ההקשר.

35 סיבויח, גדול המדקדקים הערביים (ראו H. Derenbourg, *Le livre de Sibawaihi*, Paris [1881-1889], א' עמ' 202, שר 3), מזכיר שיש דוגמאות כאלה בערבית: وقال بعض العرب قال فلانة وكلما طال الكلام فهو احسن نحو قولك حضر القاضي امرأة (=ואמרדו מקצת הערבים [=הבדורים] 'אמר פלונית', וככל שיהיה הדיבור ארוך יותר, הרי יהיה מבנה כזה טוב יותר, כמו אמרך: حضر القاضي امرأة [=התייצב לפני השופט אישה]). אני מודה למורי, פרופ' אריה לויין, שהפנה את תשומת לבי לדיון זה אצל סיבויח.

אלאוצאף ואלמגאניק ופי הדא אלבאב אלכלאם פי אלנפס ואלרד עלי מן יקול
אנהא תצמחל באצמחלאל אלגסם.

תרגום: וְהִיְתָה נֶפֶשׁ אַדְנֵי צְרוּרָה וְגו' ... וְאֵת נֶפֶשׁ אֵיכְיָהּ וְגו'. ואמר בזה אבו
זכריא יחיי: זה על-פי מנהגי האנשים בשמירת הדבר, שהרי כאשר הם רצו לשמור
על הדבר מפני האסונות, צררו אותו בתוך חבילה וקשרוהו ושמו אותו בתיבה.
וכאשר רצו להפריז בזריקת הדבר ובהרחקתו ובכיליונו, שמו אותו בקלעים
ובמקלעות. ובשער הזה יש דיבור על הנשמה,³⁶ ותשובה למי שאומר,³⁷ שהיא
מתנוונת עם התפוררות הגוף.

62ב ש"א כו, ח. אכנו נא בחנית ובארץ. קאל אבו זכריא לם יעטף ובארץ עלי
בחנית ולא איצא עלי אלנון ואלואו אלתיץ פי אכנו בל עלי לפט אכר מענאה³⁸
מתל מעני אלנון ואלואו אלתיץ פי אכנו והו בו לאן אלמעני פי אכה בו מתלה פי
אכנו והו גאיז פי אללגה אן יעטף בשי עלי לפט אכר גיר דלך <מן אל>לפט
אלמדכור וכאצה אדא כאן מענאהמא ואחדה³⁹ ולהדא גאז אן יעטף על עלי אל
ואל עלי על ולא יגוז אן יעטף עליהמא אך ולא רק ולא כי לאן מענאהא הי גיר
מעני אל ועל פאפהם.

תרגום: אָפְנוּ נָא בְּחָנִית וּבְאָרֶץ. אמר אבו זכריא: לא חיבר וּבְאָרֶץ לִבְחָנִית וְלֹא
לְנוּן וְהוּוּי' אשר ב'אָפְנוּ', אלא <חיברה> לתיבה אחרת, שמשמעותה כמשמעות
הנו"ן והווי"ו, והיא 'בו',⁴⁰ משום שהמשמעות של 'אכה בו' היא כמו 'אכנו'.⁴¹ והוא
מותר בלשון לחבר דבר לתיבה שונה <מן> לתיבה המוזכרת, ובמיוחד, אם הן
במשמעות אחת. ולכן מותר לחבר 'עלי ליאל ו'אלי ליעל', ואי-אפשר לחבר אליהן
לא 'אך' ולא 'רק' ולא 'כי', כי משמעותן אינה כמשמעות 'אלי ויעל', והבן.

74ב ש"א כח, יד. ויקד אפים ארצה. קאל אבו זכריא יחיי לפט'ה ויקד שאדה
ומא וגדת להא מכרג ודלך אנהא לו גרת עלי ויקד וקד לקלת אנהא מן דואת
אלמתלין מן קרד פלמא ראית ויקדו וישתחו אנכרס הדא אלבאב. אללהם אלא אן

36 כלומר, חיוג' סובר ש'נפש' היא 'נשמה' בלבד ולא 'הגוף והנשמה' גם יחד. בתפיסה זו הוא
דומה לת"י: 'נפשו צרורה לעולם הבא', לחז"ל (שבת קנב ע"ב): 'תניא ר' אליעזר אומר נשמתן
של צדיקים גנוחות תחת כסא הכבוד, שנאמר והיתה נפש אדני צרורה בצרור החיים (ש"א כה,
כט) ולדביא א' 266, שו"ר 111, שמביא את 'ולבקש את נפשו' (ש"א כה, כט) במשמעות טלב
אלרואח (=בקשת הנשמות).

37 קשה לדעת על מי משיג חיוג'. נראה להניח, שהוא משיג על רס"ג (לתה' ז, ו), לפי דברי אדוניס
(§ 41, עמ' 14, שו"ר 1): 'ולא תקבר בעפר אלא הגוף'.

38 בכה"י: מענאה מענאה, ותיקנתי.

39 ואחדה, 'תא מרבוטה' במקום אל"ף. ראה י' בלאו, דקדוק הערבית היהודית של ימי הביניים,
ירושלים (תשנ"ה), עמ' 45, § 27.

40 בסוף המובאה מדברי חיוג' מציין ריב"ש, שכונתו 'אכנו נא בחנית בו ובארץ'. ועוד ראה ת"י
ורד"ק לפסוק. בדרך דומה מפרש ריב"ג, רקמה, עמ' ססד. הוא טוען ש'ובארץ' מחוברת
ל'אכה'. לדעתו, כאילו אמר: 'אכנו נא בחנית ואכה בארץ'.

41 כלומר, כינוי דבוק לפועל, שמתחלף בצירוף יחס.

יכוּן מן לגתין. אעני ויקד ואקד מן דואת אלמתלין ויכוּן ויקדו מן לגה תאניה פא אלפעל מנדגם פי אלקאף אלשדידה כמא גא מה אקב לא קבה אל וקבתו לי משם. מן קבב וגא וקבנו לי משם מן קבן וגא לא תקבנו. ויקב בן האשה מן נקב פהדה ג לגאת פי מעני ואחר. כדלך יכוּן ויקד ואקד ויקדו לגתאן פאפהם.

תרגום: וַיִּקְדוּ אַפְּיִם אֶרְצָה. אמר אבו זכריא יחי: תיבת וַיִּקְדוּ חריגה ולא מצאתי לה גיזרון, שהרי לה היא נהגה על-פי וַיִּקְדוּ (בר' כד, כו ועוד), וַאֲקָדוּ (שם, כד, מח), הייתי אומר, שהיא מבעלי הכפל מן 'קדד'. וכאשר ראיתי וַיִּקְדוּ וַיִּשְׁתַּחוּ (בר' מג, כח) נפסק העניין הזה,⁴² אלא אם כן יהיו משני שורשים, כלומר, וַיִּקְדוּ, וַאֲקָדוּ, מבעלי הכפל ויהיה וַיִּקְדוּ משורש אחר: פ"א הפועל נבלעת בקו"ף הדגושה,⁴³ כפי שבא מֶה אֶקֶב לא קבה אֶל (כמ' כג, ח); וְקָבְתוּ לִי מִשֵּׁם (שם, כו) מן 'קבב'. ובא וְקָבְנוּ לִי מִשֵּׁם (שם, יג) מן 'קבן' ובא לא תִקְבְּנוּ (שם, כה), וַיִּקֶּב בֶּן הָאִשָּׁה (ויק' כד, יא) מן 'נקב'. ואלה שלושה שורשים שהם במשמעות אחת.⁴⁴ כך יהיו וַיִּקְדוּ, וַאֲקָדוּ, וַיִּקְדוּ שני שורשים, והבן.⁴⁵

הפניות ביבליוגרפיות

אבן בלעם, ישעיהו	מ' גושן-גוטשטיין, פירוש ר' יהודה אבן בלעם לספר ישעיהו, רמת-גן (תשנ"ב).
אברמסון, נתן	ש' אברמסון, מן 'כתאב אלנתף' לרבי יהודה חיוג' לשמואל ב', לשוננו, מב (תשל"ח), עמ' 203-236; מג (תשל"ט), עמ' 29-51.
אדונים	ספר תשובות דונש הלוי בן לברט על רבי סעדיה גאון, מהדורת ר' שוטר, ברסלאו (1866) [ד"צ: ישראל 1971].
	R. Schröter, <i>Kritik des Dunasch ben Labrat ... aus Saadia's arabischer Uebersetzung des A.T.</i> , Breslau (1866)
בסל, השלמה	ג' בסל, 'כתאב אלנתף' והשלמת תורתו הדקדוקית של רבי יהודה חיוג', תעודה, ט – ספר הזיכרון לא' רובינשטיין (תשנ"ה), עמ' 131-142.

42 כוונתו: נפסקה החשיבה בכיוון הזה.

43 ריב"ג' מביאם באצול בשני ערכים 'נקד' ו'קדד' ומעדיף, ששניהם מן הכפולים, וכמוהו פרחון-רד"ק, שרשים, מביאם בערך 'קדד' ובאותו העניין.

44 לפנינו חזרה על הדיון בל"מ, 'קבב'. גם שם מחלק חיוג' את הצורות הנדונות לשלושה פעלים ואינו מבחין בין המשמעויות. ואשר לצורת וְקָבְנוּ (כמ' כג, יג) משיג ריב"ג' על חיוג', מסתלחק, עמ' 213-217 וטוען, ששורשה הוא 'קבב' עיקרה קבו, הנו"ן נוספת, ונשמט הדגש. הוא מביא גם ניתוח חלופי: עיקרה *קַבְּבוּ, הדגשים נשמטו והשווק הפך לחולם. בתרגום אבן ג'יקטילה לל"מ, 'קבב' (נוט, עמ' 116, שר' 17-8) יש תוספת של דברים הדומים לדברי ריב"ג'. גם אבן בלעם, במדבר עמ' x; רד"ק, מכלול, קלג ע"א ושורשים, 'קבב' סוברים, שהשורש הוא 'קבב'. ראב"ע, בפירושו לבמדבר כג, יג: 'מלה זרה כי באה עם נון וחולם'. הוא מביא את דעת חיוג', שהשורש הוא 'קבן' וקובע, שלפיה וְקָבְנוּ איננה ציורי, אלא שם פועל, כמו וּמְשַׁמְרוּ (דב' ז, ח).

45 כוונתו כאן, בוודאי, לשני שורשים שונים שמשמעותם דומה. שאלה זו לא עלתה לפני המדקקים העבריים שקדמו לחיוג', כי לפי תפיסתם שורש כל הצורות האלה הוא 'קדד' בלבד. השר' מנחם, 'קד', השנית, עמ' *328. לעניין שורשים שונים בעלי משמעות דומה ראה בסל, חיוג' § 3.1.5.

- בסל, חיוג' – תורתו הדקדוקית של ר' יהודה חיוג', דיסרטציה לתואר שלישי, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן (תשנ"ב).
- גרינברג דב"א כתאב ג'אמע אלאלפאט לודוד בן אברהם אלפאסי
- S. L. Skoss, *The Hebrew-Arabic Dictionary of the Bible known as Kitāb Jami' al-Alfāz (Agrōn) of Dawid ben Abraham al-Fāsī*, New Haven, Vol. I (1936); Vol. II (1945).
- ל"מ כתאב אלאפעאל דואת חרוף אללין וכתאב אלאפעאל דואת אלמחלין ליהודה חיוג'
- M. Jastrow, *The Weak and Geminative Verbs in Hebrew by Abū-Zakariyyā Yahyā Ibn Dāwūd of Fez known as Hayyūg*, Leiden (1897)
- מאן J. Mann, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, Vol. I: Cincinnati (1934); Vol. II: Philadelphia (1953) [Reprint: New York, 1972].
- מנחם ספר 'המחברת' לרבי מנחם בן סרוק
- A. Saenz-Badillos, *Mēnaḥem Ben Saruq Maḥberet*, Granada (1986).
- מרגוליות, קטלוג M. Margoliouth, *Catalogue of the Hebrew and Samaritan Manuscripts in the British Museum*, London (1899).
- מרגוליות, ריב"ש – Issac b. Samuel's Commentary on the Second Book of Samuel, JQR O.S., 10 (1898), pp. 385-403.
- נוט שלשה ספרי דקדוק אשר חברים ... ר' יהודה הנקרא חיוג ז"ל ותרגומם ... ר' משה הכהן המכונה בן ג'יקטילה, יצאו לאור עם תרגום אנגלי (והטקסט העברי של כתאב אלחנקיט) ע"י י"ב נוט, לונדון וברלין (1870) [ד"צ: ירושלים, תשכ"ה].
- סימון U. Simon, 'The Contribution of R. Issac b. Samuel Al-Kanzi to the Spanish School of Biblical Interpretation', *JJS* 34 (1983), pp. 171-178
- פרחון ר' שלמה בן פרחון, מחברת הערוך, מהדורת ד' שטרן, פרעסבורג (תר"ן) [ד"צ: ירושלים, תש"ל].
- קוקובצוב יתור הפליטה מן כתאב אלנתף לאבי זכריא יחיי בן דאוד אלפאסי אלמנבוח בחיוג', מהדורת פ' קוקובצוב, פטרוגראד (1916), עמ' 1-58 [ד"צ: ירושלים, תש"ל].
- רד"ק, מכלול ר' דוד קמחי, ספר מכלול, מהדורת י' ריטענברג, פיורדא (תקנ"ג) [ד"צ: ירושלים, תשכ"ן].
- רד"ק, שרשים – ספר השרשים, מהדורת ה"ר ביונטאל – פ' לברכט, ברלין (1847) [ד"צ: ירושלים, תשכ"ן].
- ריב"ג, אצול ר' יונה אבן ג'אנח, כתאב אלאצול
- A. Neubauer, *The Book of Hebrew Roots by Abu'l-Walid Marwān Ibn Janah (Rabbi Jōnāh)*, London (1875), [Reprint: Amsterdam, 1968]
- ריב"ג, מסתלחק כתאב אלמסתלחק לאבי אלוליד מרואן אבן ג'נאח
- J. & H. Derenbourg, *Opuscules et traites d'Abou'l-Walid Merwān Ibn Djanāh*, Paris (1880), pp. 1-246
- ריב"ג, רקמה ר' יונה אבן ג'נאח, ספר הרקמה (כתאב אללמע), הרציאו לאור מ' וילנסקי, מהדורה שנייה ובה הערות חדשות מעיזבונו של המהדיר, הביאן לדפוס ד' טנא בעצה עם ד' בן-חיים, א-ב, ירושלים (תשכ"ד).